

Милана Гајовић

Универзитет у Београду

Институт за филозофију и друштвену теорију

ОДНОС ИЗМЕЂУ ДЈЕЧЈЕ ТРАУМЕ И ЛИЧНОГ ИДЕНТИТЕТА: (НЕ)МОГУЋНОСТ ДОСТИЗАЊА СОПСТВА (МЛИЈЕЧНИ ЗУБИ, ЛАНА БАСТАШИЋ)

У збирци прича „Млијечни зуби” Л. Басташић тематизују се трауме у току одрастања у патријархалној култури насиља, у којој се афирмишу снага и „ирационални ауторитети” (Е. Фром). Највећи дио прича за тему има широк спектар насиља (психичко и физичко) које над дјецом спроводе родитељи и родитељске фигуре, као и потребу да се о дјечјим траумама проговори како би се отворио простор за њихову интеграцију. У том контексту фикција постаје простор у оквиру ког дијете као најбеспомоћније биће има језичку моћ да трауматске садржаје своје свијести уобличи у кохрентан наратив, за шта у реалности нема капацитете. Језик је кључно средство у признавању искуства жртве и гаранција успостављања Другости, која се супротставља ригидном патријархалном и религијском дискурсу, заснованом на неупитној послушности ауторитетима. Отуд се моћ језика врхуни у његовој способности да освјетљава страшну истину жртава и да проширује границе људског искуства кроз саживљавање с Другим, како би страшне физичке и психичке посљедице које траума оставља биле видљивије.

Кључне ријечи: *Млијечни зуби*, Лана Басташић, дјечја траума, *ирационални ауторитет*

1. Појам дјечје трауме

У оквиру теорије о афективној везаности у психологији говори се о неопходности успостављања здравог примарног односа дјетета с другим људским бићем (с родитељем или неком родитељском фигуром) како би оно могло да изгради повјерење у властиту вриједност и у спољњи свијет. Уколико је дати примарни однос нарушен, дијете може осјећати застрашујућу беспомоћност, страх и ужас. Траума је страшни догађај или низ догађаја који нарушава човјек систем психолошких одбрана. У дјетињству је реакција коју траума изазива посебно снажна стога што „[т]рауматски догађаји уништавају жртвине основне претпоставке о безбедности света, позитивној вредности самства и смисаоном поретку стварања” (Херман 2010: 95).¹ Дакле, дјечја траума може

¹ „[ч]ини се да је траума много више од патологије или просто од болести рањене психе: она је увијек прича ране која запомаже, која нам се обраћа из потребе да нам саопшти стварност или истину која у супротном није доступна. Ова истина, у свом накнадном појавном облику и закашњелом обраћању, не може се повезати само с оним шта се зна, већ такође и с остацима непознатог у нашим поступцима и у нашем језику [прев. М. Г.]” (Карут 1996: 4).

оставити огромне и страшne посљедице на развој појединца зато што она разара повјерење; такође осујећује потребу за виталистичким откривањем свијета и отварањем ка другима – „Наиме свака траума, као и превише интензиван и дуготрајан стрес покрећу систем везаности и истовремено смањују жељу за истраживањем, радозналост, а последично и способност да се ментализује” (Стефановић Станојевић, Тошић Радев, и Богдановић. 2018: 68). Касније у животу жртва трауме може избјежавати блиске односе с другим људима, а, самим тим, и жељу да развија способност да боље разумије властите и туђе мисли и осјећања, што су способности које се налазе у основи вјештине ментализације. Аутори попут Габора Матеа и Басела ван дер Колка у својим радовима испитују широк спектар физиолошких оштећења које изазивају трауме настале усљед злостављања и занемаривања у дјетињству, али и у каснијем животу. Ове узроке Мате доводи у везу с каснијим настанком тешких болести (тумора, аутоимуних болести и др.) стога што стрес² ослабљује имунолошки систем појединца, као и способност да очувамо своје аутономне границе, да осјетимо и уравнотежено препознамо и испољимо властита осјећања и др. Он такође повезује ове узроке с проблемима зависности и с поремећајем пажње АДХД.

Родитељи и старатељи најчешће имају апсолутну моћ у животу дјетета, што потврђују религијске³ и друштвене структуре. Патријархат афирмише негативне ауторитете, који имају моћ захваљујући сâмој друштвеној улози, независно од својих квалитета и заслуга. Они су први модели у животу дјетета и кроз однос с њима оно ствара примарну слику свијета коју касније с више или мање успјеха може мијењати или одбацити. Уколико родитељи злостављају дијете (физички или психички), оно нема капацитет да освијести насиље које трпи стога што не може да појми да му чини зло онај од кога у потпуности зависи – дјеца „нису способна да дају објективну процену понашања својих родитеља. Ако га лоше третирају, дете ће, у већини случајева, закључити да је то због тога што оно није добро [...] подизана без љубави, деца временом почињу да верују да је њих немогуће волети” (Пек 1991: 63). Такви *ирационални ауторитети* (Е. Фром), који подвлашћују своју дјецу и који своју моћ намећу као природну и унапријед задату, своје потомке осујећују у физичком и психоемотивном развоју, и у процесу изградње личног идентитета – „У друштвеној структури у којој је *зависност* човека, његова послушност, на вишој цени од његове слободе, ауторитарна карактерна структура, тј. потчињеност ирационалним ауторитетима, раширена је појава” (Тадић 1987: 89).⁴

² „Стрес је психолошка реакција која се одиграва у организму када је суочен са претераним оптерећењем својих механизма одбране, били они биолошки или психолошки. Он је покушај да се одржи интерна биолошка стабилност” (Мате 2019: 224).

³ Старозавјетна заповијест која проповиједает поштовање оца и мајке утврђује неспорност њихових ауторитета и не дозвољава дјетету да преиспитује поступке својих родитеља, чиме му се одузима способност критичког преиспитивања оквира стварности који му је унапријед постављен, а самим тим и слобода у изградњи личног идентитета.

⁴ Истински ауторитет је онај који употребљава своју моћ како би другог човеку омогућио да стекне своју независност, те да развија цјелокупну личност; онај који је по Платону истински праведан – „За Платона, сваки ауторитет је заснован – или би барем требало да буде – на Правди

У збирци прича *Млијечни зуби* Лана Басташић тематизује трауме које произлазе из насилног понашања родитеља и старатеља (али и других ауторитета) у животу дјете. Дакле, свјесни и одговорни дјелатници над дјецом спроводе различите форме насиља, и то кроз физичко и психичко злостављање и занемаривање – које се креће у опсегу од вријеђања, омаловажавања, ударања, неуважавања основних емоционалних потреба – па све до инцеста (у причи *Зубић вила*), који представља најтежи вид нарушавања тјелесног и психичког интегритета дјетета. Како оно нема способност да препозна насиље које доживљава на когнитивном нивоу, оно може почети да емоционално потискује оне аспекте стварности који су угрожавајући; од њих се нпр. може дисоцирати тако што престаје да осјећа један спектар осјећања (попут туге, страха или бијеса) како би преживјело непојмљиве околности. Дијете без нечије помоћи не може овладати способношћу ментализације. Када одраста без сигурног простора, за њега је касније у животу отежан процес освјешћивања и излечења трауме. Услед дуготрајне трауме интензитет дјечјих „одбрана може бити толико јак да деца изгледају изузетно повучено или дехуманизовано” (Стојиљковић 2015: 106).

Нездрави породични и друштвени системи се одржавају кроз завјеру ћутања, којом се прећутно потврђује круг насиља и зла. Отуд је језик којим се о том насиљу говори начин да се жртвама на првом нивоу призна валидност искуства (жртви је услед механизма трауме, попут дисоцијације, потискивања или рационализације, тешко да касније освијести и прихвати страшно сјећање). Премда дјеца немају способност да освијесте трауму и да о њој говоре, поготово ако је њихов породични систем изграђен на лажима, обманама и неповјерењу, у умјетности она добијају прилику да о њој говоре на естетски уобличен начин. Дати ликови су у овом књижевном дјелу мање или више способни да директно испричају своју животну причу, тако да читалац стиче увид у опустошеност њиховог унутрашњег свијета, дезинтеграцију свијести, утрнулост осјећања, беспомоћност, преузимање кривице итд.

У *Млијечним зубима* Лане Басташић дјеца имају већу или мању способност да говоре о својим траумама. На тај начин се у књижевности освјешћује лице појединачног људског бића наспрам митологизоване слике породице која најприје има политичку и идеолошку функцију. Породични систем је микро-слика насилне друштвене структуре, те у овим причама можемо видјети како изгледа одрастање дјете у нездравом и спутавајућем окружењу.

2. Наративно уобличење трауме

У оквиру когнитивне наратологије говори се о наративу као оруђу мишљења (Дејвид Херман о томе пише у свом тексту *Прича као оруђе*

и Правичности. Све друге форме ауторитета нелегитимне су. У пракси то значи да су нестабилне, непостојане, тренутне, пролазне, случајне. Оне су ништа друго до псеудоауторитети. У стварности, свака моћ која не почива на Правди не почива ни на једном ауторитету у правом смислу речи” (Кожев 2016: 57–58).

мишљења) и језику као важном средству у обликовању властитог *наративног идентитета* (Пол Рикер). Дјеца, поготово она млађег узраста, због својих психофизичких ограничениости немају способност да вербализују трауматска искуства (Стојиљковић 2015: 113), што је истински тешко чак и одраслим људима. Бесел ван дер Колк у својој важној књизи *Тијело све биљежи* (*The Body keeps the Score*) говори о физиолошким промјенама у мозгу људи који су проживјели трауму. Опсег функционисања Брокине зоне, која је задужена за говор, битно се смањује након трауме:

„Брокина зона је један од центара за говор у мозгу који је често захваћен код пацијената који су доживјели шлог, када је онемогућено снабдијевање крви те регије. Без функције Брокине зоне не можемо пренијети своје мисли и осјећања у ријечи. Наши налази скенера показали су да је Брокина зона престајала да функционише кадгод су се појављивали флешбекови. Другим ријечима, имали смо визуелни доказ да се посљедице трауме нужно не разликују – и могу да се преклопе са – посљедицама физичке озљеде попут шлога [прев. М. Г.]” (Ван дер Колк 2014: 56)

Он такође истиче – „Свака траума је превербална” (Ван дер Колк 2014: 56). То значи да се приликом доживљавања страховитог искуства враћамо у примитивне системе функционисања свијести, којима недостаје виши степен когниције и који су, самим тим, ближи дјечјем нивоу развоја. Такође, постоје чисто физичка сјећања која се памте на тјелесном нивоу, без вербалног уобличења. Све то отежава исказивање трауматског искуства, с тим што је то дјечи најтеже.

Важни кораци у изљечењу трауме су: препознавање потиснутих емоција и како се то потискивање испољава на тјелесном нивоу, способност проживљавања, а касније и именовања датих емоција и вербализовање властитог искуства. Само исказивање трауме, наравно, није довољно да би се она превазишла нити је њено потпуно изљечење икада могуће.

У психотерапијској пракси дјечи се омогућује да на различите начине исказују трауматске доживљаје (кроз бајке, игру, цртеже и сл.) стога што она немају могућност да јасно и заокружено говоре о своме дјетињству, и то нарочито она млађег узраста која су трпјела дуготрајну трауму. Дјечје исповијести у књижевном тексту отварају могућност читаоцима да освијесте тешку тему попут ове стога што је у друштву „злостављање деце [...] и даље табу тема” (Роловић 2010: 13). Књижевност отвара врата приватног простора породичног дома и освјешћује истину која се прикрива ради одржања конформистичке идеалне слике о себи и властитој друштвеној заједници.

У *Млијечним зубима* приповиједа се о дјечјим трауматским доживљајима посредно у трећем лицу или дјеца о њима говоре у првом лицу. У њима се види да дјеца располажу с мање или више свјесности о ономе шта им се догађа, о себи, али и о другима. Дјечје исповијести представљају уобличене наративе, а дјеца често располажу већим знањем него што је то у складу с њиховим узрастом и с њиховим психоемотивним капацитетима, што утиче на утемељеност

њихове мотивације, али и на естетску вриједност сваке од прича. Ауторка се поиграва и језичким варијететима, тако да су неке од прича написане на екавском изговору, а већина на ијекавском, чиме се индиректно показује да жртве говоре истим језиком који их спаја на постјугословенском простору, на коме се афирмише насиље у јавном дискурсу.

Сâм наслов збирке упућује на процес сазријевања. У примитивним културама су зуби имали посебну симболику – „Зуби нису само природна оруђа везана за исхрану, већ и важни показатељи релативне зрелости и напредовања детета” (Требјешанин 1991: 192). Наслов збирке упућује на болни инцијацијски процес сазријевања дјецe, која су принуђена да се на суров и застрашујућ начин растану са својом безбрижношћу зато што живе у средини која је затворена, препуна мржње и насиља – и зато што их злостављају они људи од којих зависе и који имају моћ над њима. Као мото на почетку збирке послужио је цитат из романа Георгија Господинова, *Физика туге*, у коме се каже да на почетку свега стоји дијете бачено у подрум. Тиме се индиректно казује о дубоко потиснутој дјечјој трауми и о завјери ћутања у вези с њом која је свеприсутна. Коријен насиља налази се у мучењу беспомоћног дјетета, што се у свим културама афирмисало на различите начине. У њима се дијете посматрало као неоформљено биће, које је слабо и које тек треба да постане човјек у току развоја; оно је посматрано као потлачено (Требјешанин 1991: 237), чиме се негирала јединственост његовог осјећаја и доживљаја.⁵

У овој збирци прича Лане Басташић доминантне су теме казивања истине жртава ради освјешћивања трауме, постојање насиља које се на колективном нивоу потискује и не признаје али и стицање снаге да се дати догађаји превазиђу и да се дијете у току процеса изградње личног идентитета удаљи од негативних ауторитета, те да преузме одговорност за свој животни пут. Отуд је у пролошкој причи *Шума* прва реченица: „Требало ми је доста времена да задавим тату” (Басташић 2020: 9). Алегоријски оквир ове збирке представља потреба да се на симболичком плану „убију”, тј. одбаце негативни ауторитети, као и патријархалне друштвене нормe и васпитање које се индоктринацијски намећу дјеци.

Спољашњу композицију збирке чини дванаест прича. У основи свих прича налази се прећутни или отворени сукоб између дјецe и негативних ауторитета. Карактеризација ликова није црно-бијела, већ се приказује сложеност дјечје психе и како је често дјецa својим насилним понашањем одражавају насиље у породици и у друштвеној заједници чији су дио.

2.1. Однос између трауме и *ирационалних ауторитета*

Сви (анти)јунаци у овој збирци су неименовани. Тиме се индиректно указује на њихову мање или више успјешну изградњу личног идентитета у току

⁵ „Током дуге историје у многим културама, *дете* је схватано као незрело, несоцијално, неодговорно биће, као умањена копија одраслог људског створења, а *детињство* као универзалан, природан, биолошки детерминсан пут преображавања 'малог дивљака' у одрасло, зрело друштвено биће” (Требјешанин 1991: 7).

одростања и живота уопште. У том смислу је важан покушај сваког дјетета да се постави у односу на ауторитете који га окружују, те да пронађе своје мјесто – „Пуна слобода и независност постоје само кад индивидуум мисли, осјећа и одлучује за себе” (Фром 1986: 117). Неки од њих успијевају да се одвоје од ауторитета, а неки не успијевају да надиђу њихова и друштвена ограничења. Приповједачи у овој збирци говоре у различитим језичким регистрима (који зависе и од њихове старости и особина). Поигравање формом приповиједања (приповиједа се и у првом, и у другом, и у трећем лицу) показује да се може о траумама говорити на различите начине, али да сви могу побуђивати једнак степен саосјећања.

У првој причи *Шума* кључан је сукоб између јунакиње и заједнице у којој се налази, а који се симболички разрјешава њеном одлуком да убије свога оца (што сазнајемо већ у првој реченици). Дјевојчин живот је уоквирен судбином њенога оца, који је прећутно избачен из друштва јер има проблем с менталним здрављем – „Тата је био депресиван, само што се тада та ријеч није користила” (Басташић 2020: 10). Могло би се проблематизовати питање с колике временске дистанце дјевојчица приповиједа и откуд јој накнадно знање које припада одраслој особи зато што га нема подједнако у свим случајевима када се оглашава у времену у ком приповиједа (као нпр. када посматра оца у шуми док се самозадовољава, она каже: „Касније сам схватила да је то било нешто друго, да је тата радио себи оно прљаво, оно што тјера сеоске барабе и пијандуре да наскачу на градске цуре кад се увече враћају с вашара” [2020: 11]).

Сâm чин убиства оца има алегоријско значење и тиче се потребе да се појединац одрекне границе која се дјечи у току одрастања успоставља тоталитарно (ту границу би у Лакановом тумачењу означавао појам *Име Оца*, који се односи на ону фигуру која из свијета природе дијете, у процесу социјализације, уводи у област културе и језика), али је на нивоу основног значења сâме приче слабо мотивисано. Отац је и физички болешљив, слаб и непрестано одустан. Највише времена проводи у шуми (као симболу несвјесног, нагонског – Фројдовога *Ида* и Јунгове *Сјенке*) – као простору забране, у коме се јавља необузdana сексуалност (која је табуизирана у друштву), оличена у очевом самозадовољавању. Његова ћерка сексуалност посматра као нешто тајно и прљаво, а тако се говори и о менталној болести. У овој причи је отац тај који симболизује природу и несвјесно, док је дјевојчица та која својом вољом улази у оквире друштвене заједнице. Након што га дјевојчица убија, она казује – „Гледао је кроз мене, као биће без језика, без мисли. [...] Иако је био без свјести, нешто се у њему копрцало, није хтјело да га напусти, жилаво и слијепљено, дубоко унутра. А онда је, наједном, само одустало” (2020: 13). Шума се описује на сљедећи начин: „Ту су се криле глисте и кртице, сљепићи и гусјенице, мрави и бубашвабе. Све се повлачило, скривало и вребало гоњено примарним нагонима. Сав се тај срамотни живот успињао слободно, дивље, без ријечи, уз отровне гљиве и велико, запетљано коријење” (2020: 11).

Мајка и ћерка остају без хране зато што их постепено избјегавају сви становници мјеста у ком живе. Очево одсуство их прогони. Ћерка преузима

одговорност за породицу тиме што одстрањује слабост коју друштво стигматизује. Ментална болест и сексуалност посматрају се као мрачна другост, што указује на конзервативност те средине у којој не постоји свијест о Другом као људском бићу. Не постоји директна, јасна и отворена комуникација, већ се ћути о темама које ремете привидну стабилност заједнице, тако да дјетету преостаје да на свој незрео начин покушава да их протумачи и да се суочи са свијетом. Стога дијете наставља круг насиља, убија свога оца – како би га се ослободила, али и како би заједницу растеретила различитог човјека који пријети да наруши њену привидну равнотежу – „Све док отац живи, његова је воља једини закон, а нада у самосталност и независност је, свјесно или несвјесно, повезана с надом у очеву смрт” (Фром 1986: 43). У том контексту се може тумачити епилог приче у ком се јунакиња враћа кући, гдје мајка опчињено гледа сапуницу и вечера у миру.

Ради очувања идеализоване слике породице ислучује се увид у огроман распон проблема с менталним здрављем, и све оно шта представља специфичност појединачног људског искуства. Постојање породице саме по себи постаје циљ, а не изграђивање личног идентитета, аутономије – и прије свега емпатије. Да би се одржала дата слика, потребно је учествовати у завјери ћутања о ономе шта се крије иза паравана нормалне породице – „Параван нормалне породице” је посебно штетан за дете јер га нагони да негира вредност својих осећања и опажања. Готово је немогуће да дете развије снажан осећај самопоуздања уколико стално мора да лаже о томе шта осећа и мисли. Осећање кривице га тера да преиспитује да ли му људи верују” (Форвард, Бак 2010: 79). На тај начин се афирмише неаутентичност и изградња пожељне персоне (Јунгов термин којим се означава начин на који се појединац представља у јавном простору). Тако се дијете препушта самовољи оних који имају надмоћ над њим.

И у причи *Кругови* говори се о насиљу, само што се о њему говори у контексту школе и односа између ученице и професора физичког који је немилосрдно вербално злоставља и понижава пред другима. Назив приче се може тумачити у контексту кругова насиља који произлазе један из другог у друштву у ком се не његује емпатија. Професор јунакињу тјера да истрчи неколико кругова на часовима физичког иако она то не може. Она је благо расијана и неповезана са својим тијелом („[М]оје тијело одбија да прати прецизне наредбе” [Басташић 2020: 78]).

Уводна реченица је важна зато што се у њој види како се у дјевојчици из осјећаја срама и беспомоћности окреће ка мржњи и ствара увјерење о спољњем свијету као непријатељском – „То сунце је јако и ја ћу га се заувјек сјећати као тиранина” (Басташић 2020: 77), што значи да је ова прича испричана као накнадно сјећање, у ретроспекцији и да је то сјећање које има важно мјесто у њеном уму.

Сунце освјетљава ране од првог бријања и промјене на њеном тијелу које јунакиња доживљава као деформисано. Она, између осталог, мислећи на професора, каже: „Понизиће ме као тијело” (Басташић 2020: 79); себе види као тупаву и и безначајну (Басташић 2020: 77), док јој се друга дјевојчица руга због изгледа.

Она је свјесна неутемељености ауторитета свога професора – „Сав његов смисао лежи у дувању у ту проклету пиштаљку” (Басташић 2020: 78). Мржња према њему је испуњава топлином. Иако нема кондиције, она мотра истрчати цијели круг. Њено приповиједање је пуно бијеса, потиснуте анксиозности из немоћи да се уклопи и да се повеже с другима; она је пуна мржње и према професору и према другима који потенцијално свједоче њеноме понижењу. Из мржње произлази насиље и жеља за осветом. Дјевојчица у епилогу приче остаје заглавана у професора који се гуши због бомбоне коју је појео након што јој се ругао и након што је тјерао да једина истрчи још кругова и након часа. Она се у тој ситуацији коначно осјећа надмоћно. До краја приче нећемо сазнати шта ће се десити, али с обзиром на то да она размишља о томе како ће оправдати своје нереаговање, намеће се закључак да ће пустити професора да се угуши.

У причи *Хџеб* такође је приказана дезинтеграција слике о себи (селфа) јунакиње и начин на који се дјевојчице још од дјетињства објективизују у патријархалном друштву, у ком је женска сексуалност потиснута, док се мушка афирмише кроз надмоћ и силу. Јунакиња приче нема реалну слику о себи. Она себе види деперсонализовано (издвојену од себе саме). Свој одраз у огледалу посматра на сљедећи начин – „Огледало је малено, његове ивице ти сијеку ноге изнад кољена и једно раме” (Басташић 2020: 71).⁶ Доминантни осјећај властите индивидуалности јунакиње нескладан је – „Распарчаност у свести спречава уобичајену интеграцију знања, памћења, емоционалних стања и телесних доживљаја. Распарчаност унутрашњих представа самства спречава интеграцију идентитета. Распарчаност унутрашњих представа других особа спречава развој поузданог осећања независности у односима с њима” (Херман 2010: 180). Она гризе своје нокте до коријена јер „[т]ај бол је бол границе, тамо гдје престаје месо, а почиње крв” (2020: 72).

Дјеца која имају знаке или дијагнозу поремећаја пажње АДХД имају распарчан ум зато што је „ум морао бити фрагментисан да би фрагментирао бол” (Мате 2021: 24) и да би тај бол постао подношљив. Габор Мате овај поремећај повезује с недостатком здраве привржености родитеља који поштују емоционалне и физичке границе свога дјетета и његов емоционални бол, што усљед повишеног нивоа стреса доводи до анксиозности и осјећаја празнине. Дјеца и људи с овим проблемом „[н]ајчешће су чврсто уверени у то да су њихови проблеми последица фундаменталне, непоправљиве мане њихове личности” (Мате 2021: 22). Не можемо рећи да дјевојчица има дијагнозу поремећаја пажње, али злостављање и занемаривање могу изазвати последице које потпадају под овај поремећај у некој мјери. И у причи *Кругови* огледа се у неким сегментима слична карактеризација главног лика (најприје у раздвојености између тијела и свијести о себи – у осјећају сопства; као и у болној раздвојености између начина на који себе видимо и на који начин нас виде други).

⁶ Сексуално сазријевање тијела је табу тема. У вези с тим дјевојчица нема с ким да разговара – „Плаши те твоја шума јер си увјерена да је друге дјевојчице немају” (Басташић 2020: 71). Приповиједање у другом лицу ствара ефекат постојања саговорника који се обраћа јунакињи, али и упућује на подвојеност у њој самој. Она себе опажа са стране и није стопљена са сликом о себи – као да њено тијело није саставни дио ње.

Њен пољуљани осјећај сопства, између осталог, узрокује отац својим забранама у вези са сексуалношћу, због чега она своје тијело посматра као нешто прљаво и као да јој не припада. Његове ријечи задиру у границу њене здраве виталности и постају инцестуозне на емоционалном нивоу (отац је питао да ли жели да постане курва када порасте зато што је средила обрве, а њено лакирање ноктију доводи у везу с потенцијалном трудноћом).⁷ Како њене потребе нису испуњене, она се осјећа неадекватном, нема утемељену свијест о сопству и о властитим границама.

Када јој мушкарци додају на улици, она се осјећа посрамљено и присиљава себе да истрпи насиље. Мушка агресивност се афирмише на друштвеном нивоу, гдје је, као и у приватном домену, жена сведена првенствено на тјелесно. Град се описује као „кошница очију” (2020: 73), која је несигурна и гдје нема никога да је заштити. Она је сведена на тјелесност – „И успјела си, сада си само одраз који хода низ улицу, оно тијело из огледала, али без тебе у њему. Тијело које је виђено, додирнуто, изговорено, опсовано, исмијано ухваћено” (2020: 74); које се тресе „у своје двије димензије као изгужвана новчаница на вјетру” (2020: 75). Она осјећа сигурност само у очевом загрљају, у коме се заправо смањује јер јој он даје оквири свијета.⁸ Она нема свијест о себи, већ свој идентитет гради кроз однос с оцем и од њега не успијева да се одвоји (они се налазе у уплетеном односу у коме нису аутономна људска бића стога што отац насилно задира у њене границе). Иза оца се налази подршка цјелокупног друштва које жене подстиче да се стиде свога тијела, а насилнике охрабрују да поступцима и ријечима злостављају. На идејном плану је јасна ангажована тенденција цјелокупне збирке Лане Басташић. У њој се проговара о темама које су суштински важне, како би се освијестиле и како би се жртве заштитиле.

У причи *Зубић вила* злостављана дјевојчица, која нема менталне и вербалне капацитете да истински освијести страшну трауму коју проживљава – казује о инцесту који је доживјела на незрелом дјетињем нивоу у форми разговора са стручњаком који је наводи да исприча причу.⁹ Она казује о свом застрашујућем искуству кроз одбрамбене механизме – користи моћ замишљања; причу о бајковитој Зубић вили њена психа користи како би се одбранила од непојмљиве реалности. Дјечја способност маштања обиљежена је двострукошћу:

⁷ „Прикривени инцест се дешава када дете постане објекат родитељеве привржености, љубави, страсти и преокупације. Родитељ, кога мотивишу самоћа и празнина настале у хронично проблематичном браку или партнерском односу, од детета прави сурогат партнера. Граница између здраве и инцестуозне родитељске љубави бива прекорачена када тај однос са дететом има за циљ да задовољи родитељеве а не дететове потребе” (Адамс 2011: 21); „Дете се осјећа као објекат, а не као особа. Никад се не испуњавају његове истинске потребе за љубављу, негом, безбедношћу и поверењем. Што је још горе, дете је наведено да верује да му те потребе јесу задовољене. То је суштина повреде у прикривеном инцестуозном односу, заједно са траумом услед тога што је тај однос проткан неадекватном сексуалном енергијом” (2011: 56).

⁸ „И тијело се смањује док не буде довољно малено да стане у очеве руке” (2020: 75).

⁹ „Инцист је вероватно најсуровије и најстрашније искуство. То је издаја најосновнијег поверења између детета и родитеља. Емоционално разарање. Младе жртве, потпуно зависне од агресора, немају ни где да побегну, ни коме да оду. Заштитници постају прогонитељи, а стварност постаје затвор мучно прљавих тајни. Инцест је издаја самог срца детињства – његове невиности” (Форвард, Бак 2010: 137).

„Могућност злоупотребе од стране одраслих велике су јер су деца подложна претњама које укључују зла бића, нечастиве силе, вампире и сл... Тако ће једно сексуално злостављано дете ћутати о томе јер му је речено да ће, ако проговори, зли дух убити његову маму. Са друге стране, управо та моћ замишљања може помоћи детету да превазиђе трауму, јер оно себи може дочарати и помоћ и замислити добру вилу која му може помоћи у ситуацијама велике патње.” (Стојиљковић 2015: 103)

Дјевојчица замишља фигуру оца, који је сексуално злоставља, као злу Зу-бић вилу како би се одбранила од непојмљиве истине. Њене реченице су кратке и сажете (елиптичне), као да су изговорене брзо. Њено казивање почиње ријечима: „Али маме нема” (Басташић 2020: 53), што упућује на њену напуштеност и на недостатак сигурног оквира. Она простор своје куће дијели на горњи и доњи дио. У горњем је мрак и ту они спавају. Мајка је грди зато што мокри у кревету као да је мала дјевојчица. Мајка није ту за њу да је заштити. Она је емоционално занемарује. Дјевојчица каже да нема пријатељице: „Али ја немам пријатељице. Једном сам их нешто питала [...] То што сам питала, није било добро. Више нису хтјеле причати са мном. Нисам то рекла мами. Не волим кад је мама љута” (2020: 53). Мајка је не грли и љубоморна је што је отац воли више него њу. Дјевојчица размишља о мртвој баки, и на тај начин избегава да размишља о болној напуштености и о злостављању које проживљава. Она носи превише одјеће и мисли да је ружна – „Рођендан ми је и ружна сам” (2020: 54). Злостављање је уништило свијест о сопственој вриједности и онемогућило је у томе да на здрав начин учествује у спољном свијету и да ступи у односе с другима, због чега је двоструко напуштена. Она казује: „Мама је увијек далеко” (2020: 55).

Бака јој је била утјеха прије него што је умрла. Њена соба је била поред дјевојчичине и она је све чула. Како би се одбранила, она опсесивно размишља о бакиној смрти и себе криви за њу. Она казује: „Вила је велика. Смрди на цигарете. Узима моје зубе и ставља новце испод јастука. Хладно ми је. Желим се покрити. Вила има велике руке. Хладне су. И грубе. Бака је мртва и више ништа не чује” (Басташић 2020: 57). Она имагинативно размишља о томе да јој неко помогне јер јој треба неко снажан да вилу убаца у веш-машину и да је заштити јер је беспомоћна.

3. Моћ да се оде

У причи *Човјек на Мјесецу* (анти)јунак је дијете које трпи очево злостављање. У њој се говори посредно, у трећем лицу, али је у питању унутрашњи монолог главног лика, тако да заправо читамо о његовим мислима и осјећањима. Треће лице не подразумијева отклон од саосјећања, већ може дати дубоки увид у унутрашњи свијет лика.

Оквирни догађај у причи је слијетање мисије *Аполо II* на Мјесец. Отац главног лика је један од ријетких људи који у њиховом мјесту имају телевизор.

Он жели да се покаже пред мјештанима,¹⁰ док му два сина сједе усамљени и затворени у соби. Њима није допуштено да уђу у простор одраслих.¹¹

Наспрам персоне и слике коју његов отац жели да изгради о себи, која се у друштву позитивно вреднује (идентификација са спољашњом ‘вриједношћу’), у унутрашњем дјечаковом свијету налази се много бола због очевог насиља. Дјечак размишља: „Астронаути су требали бити бесмртни попут богова, а Гагарин је био мртав, сахрањен у зиду. То је за дјечака било поразно, готово срамотно” (Басташић 2020: 18). И за млађег брата, који је премали да би га отац ударао, старији брат је изгубио идеализујући оквир – „На кревету је сједио млађи брат, уплашен пред претученим ауторитетом старијег дјечака” (2020: 20). Дјеца такође често идеализују родитеље чак иако их злостављају јер не би могла да поднесу да су препуштена на милост и немилост злим људима од којих зависе.

Дјечак показује знакове насилног понашања у вербалном смислу (он пријети млађем брату да ће му поломити кости ако изгуби кликере и дјевојчици говори да јој је ружан цртеж и псује је, због чега га отац касније удара), угледајући се на одрасли модел оца, али се од њега битно разликује по томе што је способан да види свог брата и да саосјећа с њим. Мајка је у односу с оцем тиха партнерка (она личи на сјенку); не штити свога сина, само му нечујно оставља уштике у соби након што га је отац изударао.

Антијунак ове приче је развио технике како да га што мање боле ударци, јер су чак и очеви загрљаји болни. У његовим сновима се имагинативно стапају поход на Мјесец и страшна искуства из стварног живота, међу којима важно мјесто имају осјећаји напуштености и усамљености. Жртва је препуштена да се сналази сама иако нема капацитете да се одбрани и да разумије шта му се дешава. Он не анализира, већ ствари прима као задате и формира свој систем преживљавања. Зна како да се намјести да га што мање боле ударци и како да се дисоцира да би ти тренуци што раније прошли.¹²

„Претходне ноћи је сањао простране кратере. Ходао је преко њих и они су боље-ли. Не њега, он није осјећао бол, али је некако у сну знао да то боли – стати у кратер. Као да хода по кожи пуној рана. Најгоре у том сну било је сазнање да је сам. Километрима и километрима око њега није било никога и ничега. Могао би ходати годинама и не би налетео на другу особу” (2020: 21–22).

¹⁰ Очева идентификација с успјешним астронаутом говори о његовој унутрашњој празнини; иза спољашње фасаде налази се особа која у приватном простору свога дома туче свога сина. Отуд се у причи приказује како он изгледа из тачке гледишта свога сина: „Шалиће се, смијати, срећан јер је неко људско биће, мушкарац као он, ходао површином Мјесеца” (Басташић 2020: 18).

¹¹ „Отац је њега и брата истјерао напоље. Ето вам Мјесеца горе па гледајте кол’ко вам воља. Све и да им је дозвољено, тешко да би успјели ући у кућу од толиких ципела. Цијело се село изуло на њиховом прагу. До краја живота дјечак ће повезивати Мјесец са смрадом људских ногу” (2020: 15).

¹² „Најбоље што мозак може да учини је да искључи нашу свест о њој када бол постане толико огроман и неподношљив да прети да ће да преплави наше способности да функционишемо. Аутоматско потискивање болних емоција је примарни механизам одбране код беспомоћне деце и може да учини дете способним да издржи трауму која би иначе била катастрофална. Несретна полседница је неселективно затупљивање емоционалне свести” (Мате 2019: 55, 56).

Дјечак се битно разликује од свога оца због способности да сагледа лице Другог, када размишља о своме брату:

„Батина кожа је чиста и нетакнута. Попут кликера. Али кликери су чврсти, бато није. Он ће плакати кад га отац први пут истуче. Дозиваће маму, крвариће, биће пун модрица. Онда ће га тући још више. Старији дјечак је већ научио како да се намјести, како да дише, како да ћути. Бато је глуп, отац ће га убити од батина. А то ће се десити ускоро” (2020: 23).

Из саосјећања он брата охрабрује у томе да маше човјеку на Мјесецу, подстичући његову машту, чиме му на индиректан начин подстиче механизам бијега од застрашујуће стварности – „Дијете замишља своје магичне моћи, користећи их да изађе на крај са беспомоћношћу” (Хаџић 2019: 32). Он не умије да дубље разумије узроке понашања људи око себе, али гради механизме одбране који ће га заштити и своме брату жели да помогне у томе. За њега је отац попут бога који је изгубио своју истинску моћ, што представља први корак да се од њега оде.

У *Дану на базену* показује се како свака нездрава породица чини затворени систем. Када јунак сједи поред свога оца на базену, конобар га сажаљева. Дјечак „[о]сјети да је нешто пукло, нешто се пробило у мјехур који је штитио његову породицу и ушло унутра. У њих. То је неподношљиво” (2020: 61–62). Родитељи су му разведени и о томе се не разговара. Отац непрестано коментарише све шта уради, не дозвољава му да има своју вољу, не види га и не чује. Говори му да мумла и омаловажава га. Занемарује његове потребе и коментарише изглед жена пред дјечаком „као да су обојица одрасли мушкарци и међу њима постоји некакав прећутни договор” (2020: 64), што је вид емоционалног инцеста.

Отац се према сину понаша као да је он његов посјед. Руга се његовом изгледу, омаловажава га и уништава дјечакову способност да вреднује самога себе. Родитељи коментаришу његову килажу тако да „и једно и друго звучи као да умире” (2020: 62). Чак умјесто њега наручује пиће и на сваком кораку му нарушава аутономију. Иако дјечак у прологу приче покушава да успостави саосјећајни контакт с конобаром, тај контакт се руши када он схвати да га конобар сажаљева. И у том чину сажаљења он подсвјесно назире негацију његовог бића.

Као и у причама *Кругови* и *Хљоб* јунак ове приче је несигуран у вези са својим изгледом и у себе (слабо плива и нема осјећај за координацију). Плаши се очевог погледа кадгод направи неку грешку – „Сваки пут кад му се деси нешто срамотно, брзо изрони, скине наочаре и погледа ка тати да провјери је ли га видио. А тата сваки пут види све” (2020: 63). Отац га опомиње како говори, пита га да ли је глуп, дакле, уништава синовљево самопоштовање. Дјечакова усамљеност у присуству оца је страховита.

Он успоставља своју границу када замишља да се Спајдермен појављује у купатилу и да му додаје тоалет-папир у тренутку када има проблеме с пробавом због лимунаде коју је попио иако је није желио. Након тога оца почиње

да замишља као зликовца и схвата да од њега може отићи својом вољом. Он је смогао снаге да кроз имагинацију и нечију помоћ с додавањем повеже са суперхеројем који може бити оријентир и ауторитет – као онај који помаже и разумије, а не онај који злоставља.

У причи *Бог од меда* проблематизује се однос између дјечје трауме и религије. У њој се на неколико нивоа тематизује питање моћи човјека у односу на ригидне ауторитете. На симболичком плану је кућа у којој јунакиња живи симбол такве затворене структуре. Кућа је у потпуности чиста. Мајка редовно убија мраве у своме дому (како би све било савршено) и за њихов долазак окривљује комшиницу која оставља храну у свом дворишту – „Мајчин план је успео, решила се свих инсеката, а кућа је опет чиста и празна, затворена за сав живот који би је могао узнемирити” (Басташић 2020: 39). Комшиница представља опасну Другост, јер је неудата, сређује се и живи сама и на тај начин ремети ред и идеалну замисао живота који живе дјевојчиницини родитељи и који њој намећу као једино исправан.

Кроз религијски дискурс родитељи у дјевојчицу усађују огроман страх од спољног свијета и од свега што је другачије и разноврсно, а што нарушава њихов мали и затворени идеолошки систем, који се заснива на догми – на непреиспитивању, на категоризацији и поједностављивању. Дјевојчица мора да рецитије молитву коју не разумије. Када пита оца зашто је Бог подавио дјецу у потоцу, он одговара да су сва дјеца грешна. Дјевојчица ствара слику страшног Бога који је надгледа и који је свуда. Гледа свјетлост с улице која прелази „преко очију Мајке Божије која је у мраку страшнија од комшинице” (2020: 37). Дјевојчица мисли да је Бог можда у ормару или ћошку и има осјећај да је свеци непрестано посматрају. С друге стране, комшиничин живот јој је несхватљив јер се у потпуности разликује од њихових. Дјевојчица се отуд пита како то да постоји неко ко је толико другачији од њих и постепено освјешћује да јој се не допада суровост свијета који су јој родитељи наметнули (мајка јој казује да ће њене мртве корњаче завршити у паклу јер немају душу). Она га одбацује када почне да сумња, када спозна Другост и други начин мишљења – „Дјевојчица осећа недостатак страха као да је преко ноћи порасла – све се некако смањило, и просторије, и тата, и мама [...] Улази у кућу без Бога. Он је остао тамо, у другом дворишту, где су мрављи лешеве прекрили суву земљу” (2020: 43). Она тада осјећа да је нико више не посматра. Тада њен живот постаје основ за аутентично дјелање – без присиле која долази споља.

Епилошка прича *Тата се враћа кући* тематизује пострауматски стресни поремећај и очев повратак из рата – „Ратну трауму обликује како искуство из рата, тако и повратак кући из рата. Повратак је поновна екстремна промена реалитета на који се сада поново треба адаптирати” (Беара 2019: 98). У овој причи постоји јасна разлика између времена приповиједања и приповиједаног времена. Ово је једина прича у којој се одрасла особа присјећа траума. Сиже је прстенаст и у уводу приче приповједачицу, која казује у првом лицу, снаха обавјештава да је муж ударио. То је повод да се она присјети очевог повратка из рата и начина на који је њено дјетињство било обиљежено његовим одсуством и завјером ћутања, али и братовим ударцем.

Дјеца су занемарена у име идеализујућег оца који треба да се врати. Знају само за начин на који мајка говори о њему – „Постојало је неко празно мјесто које је наша мајка предано обожавала, мјесто које би само татине руке и ријечи исправно попуниле. Наша мала стопала и глупаве шале нису се уклапале у fine наборе и ћошкове његове празнине” (2020: 112). Они постају „права породица” тек када се отац врати. Од дјеце се тражи да беспоговорно вјерују у неистину – у идеализацију и у прећуткивање истине.

По повратку отац је празан као сјенка. Истрауматизован због злочина које је починио, а који се прећуткују, он се убија и на самом крају приче дјевојчица поставља границу између себе и њега, што је основа за изградњу сопства – „Стопала су му била у ваздуху [...] Не, помислила сам. Стопала нам нису *толико* слична. Исти облик можда, иста закривљеност. Али не *толико*. Не иста” (2020: 121).

На тај начин се заокружује потреба за напуштањем идеје о идеализованом, свемогућем оцу као симболичке фигуре, јер се тиме отвара простор за властити пут – „Једино чврста граница коју је поставио неки симболички ауторитет, може гарантовати стабилност и задовољство – задовољство до ког се долази кршењем те забране, прекорачењем те границе” (Жижек 2017: 107). Важно је питање од чега зависи способност напуштања ауторитета. Да ли је то чврстина нечијег карактера? И да ли је то разлог због ког чешће изразито сензитивна дјеца у томе не успијевају? Способност одупирања „ирационалним институцијама”, а самим тим и аспектима друштва који стоје иза њих, огромни је терет на плећима нејаке дјеце стога што су она најчешће сама у тој борби.

4. Закључак

Трауматски догађаји остављају тешке посљедице на човјека. Може се рећи да најтеже посљедице оставља туђа суровост, а поготово када је суров родитељ или неки други човјек од кога дијете у потпуности зависи. У *Млијечним зубима* назначене су тешке психичке посљедице злостављања и занемаривања у умовима дјеце. Физичке посљедице видљиве су у случају ударања дјетета, али оне које се тичу физиолошких оштећења и болести најчешће се испољавају у одраслом добу. Поред тога, трауме оштећују способност човјека да у процесу уцјеловљења ступа у однос са собом, да препознаје властита осјећања, своје границе које су гаранција аутономије, да ствара блиске и дубоке односе, те да живи испуњен живот. Нова научна изучавања утичу на то да боље разумијемо жртве траума. Ван дер Колк истиче:

„Сада знамо да траума оштећује регију у мозгу која ствара физички, ујеловљени осјећај постојања [...] Они нам (резултати истраживања, прим. М. Г.) такође помажу да разумијемо због чега трауматизовани људи толико често настављају да понављају исте проблеме и имају толико муке с учењем из искуства. Сада знамо да такво понашање није резултат моралног посрнућа или знак слабе воље или лошега карактера – већ су они узроковани стварним промјенама у мозгу [прев. М. Г.]” (Ван дер Колк 2014: 15).

У збирци прича Лане Басташић видимо да дјеца пате, покушавајући да се изборе за своју самосталност, у чему често не успијевају. Дјеца која преживљавају велике страхоте одрастају у фрагментарне људе који изнова улазе у ситуације и односе који су подједнако повређујући као они на које су навикли у дјетињству. Искључивање рањивог дијела себе доводи до још веће патње:

„Када бежимо од своје рањивости, губимо свој пуни капацитет за осећање емоција. Можемо чак и развити емоционалну амнезију, престати да се сећамо да смо се икада осећали истински срећним или истински тужним. Штипајућа празнина се отвара и ми је доживљавамо као отуђење, као дубинску досаду, као раније описан осећај оскудне неиспуњености” (Мате 2019: 56).

Стога је улога језика у дијелењу искуства, у његовом валидирању, као и признању туђих осјећања – суштинска. Језик отвара могућност за промјену и побољшање чак и физиолошких оштећења у мозгу, за промјену когнитивних схема. У том процесу велику одговорност има жртва, али још већу одговорни људи из њеног окружења – од осталих ауторитета, па све до медија и институција.

За читаоца језик књижевности отвара простор за појединачну истину, а самим тим и за саосјећање – „Проучавати психолошку трауму значи суочити се лицем у лице са људском рањивошћу у свету природе и са капацитетом за зло у људској природи” (Херман 2010: 27) јер „[...] идентитет је могућан само по цену у њега уписане другости” (Буржињска, Марковски 2020: 397). Кроз саосјећање и језик отвара се простор за емпатијског слушаоца и за стварање сигурне средине у којој се може признати до сада прећуткивано и потиснуто искуство жртава, тако да се оне охрабре да повјерују себи и да кроз саоднос постану моћније у контролисању свога живота.

Језик који ће садржати што већу дубину емоционалних стања, без одбрамбених механизма, приближава се истини која није само вербална. У књижевности и психотерапијском процесу језик представља важно средство у освјешћивању и исказивању трауматског доживљаја, како би се човјекова психа ослободила емоционалног терета и како би он, у сигурној средини, могао да се истински зближи с другим људским бићем у односу пуном повјерења. То не значи да је исказивање трауме само по себи довољно, али представља важну етапу у изљечењу и исцјелењу.

Литература

- Требјешанин, Ж. (1991). *Представа о детету у српској култури*. Београд: СКЗ.
- Adams, K. (2011). *Emocionalni incest: kada dete postane najbolji prijatelj* (prev. K. Rakić Odri). Novi sad: Psihopolis.
- Bastašić, L. (2020). *Mliječni zubi*. Београд: Booka.
- Beara, V. (2019). *Ratna trauma*. У Т. Мировић и М. Томашевић (Ur.), *Trauma – naša priča: zbornik radova (str. 19–43)*. Београд: Centar za shema terapiju.

- Van der Kolk, B. (2014). *The Body keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the healing of Trauma*. New York: The Penguin Group.
- Buržinjska, A., i Markovski, M. (2009). *Književne teorije XX veka* (prev. I. Đokić). Beograd: Službeni glasnik.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.
- Forvard, S., i Kreg, B. (2010). *Toksično vaspitanje: emocionalna detoksikacija odrasle dece i zbuđenih roditelja* (prev. M. Božić). Novi Sad: Psihopolis.
- From, E. (1986). *Autoritet i porodica* (prev. Lj. Tadić). Beograd, Zagreb: Nolit, Naprijed.
- Hadžić, A. (2019). *Uvod: o traumama*. U T. Mirović i M. Tomašević (Ur.), *Trauma – naša priča: zbornik radova (str. 19–43)*. Beograd: Centar za shema terapiju.
- Herman, Dž. (2010). *Trauma i oporavak: struktura traumatskog događaja* (prev. Lj. Miočinović). Novi Sad: Psihopolis.
- Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta* (prev. K. Bojanović). Novi Sad: Akademska knjiga.
- Mate, G. (2021). *Kad telo kaže ne: cena skrivenog stresa* (prev. Matić). Beograd: Kontrast.
- Mate, G. (2019). *U svetu gladnog duha: bliski susreti sa zavisnošću* (prev. N. Matić). Beograd: Kontrast.
- Pek, S. (1991). *Ljudi laži* (prev. E. Kiehl). Novi Sad: IP Svetovi.
- Stefanović Stanojević, T., Tošić Radev, M., i Bogdanović, A. (2018). *Strah je najgore mesto: studija o ranoj traumama iz ugla teorije afektivne vezanosti*. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Rolović, J. (2010), predgovor u: Herman, Dž. (2010). *Trauma i oporavak: struktura traumatskog događaja* (prev. Lj. Miočinović). Novi Sad: Psihopolis.
- Stojiljković, A. (2015). Trauma u detinjstvu. *Godišnjak za psihologiju*. 12(14), 99–116.
- Tadić, Lj. (1987). *Autoritet i osporavanje*. Beograd: Filip Višnjić.
- Žižek, S. (2017). *Kako čitati Lakana* (prev. G. Bojović). Beograd: Karpos.

Milana Gajović

RELATION BETWEEN CHILDHOOD TRAUMA AND PERSONAL IDENTITY: (IM)POSSIBILITY OF ACHIEVING SELF (MLIJEČNI ZUBI, LANA BASTAŠIĆ)

The collection of short stories *Mliječni zubi (Decidious Teeth)* by Lana Bastašić thematizes traumas during growing up in a patriarchal culture of violence, in which strength and *irrational authorities* (E. Fromm) are affirmed. A wide range of violence (both mental and physical) that parents and parental figures inflict on children, as well as the need to talk about children's traumas in order to make their integration possible are the main topics in most of the short stories. In this context, fiction becomes a space within which a child, as the most powerless being, has the linguistic power to shape the traumatic contents of his consciousness into a coherent narrative in order to overcome

them. Language is a key tool in acknowledging the victim's experience which opposes the rigid patriarchal and religious discourse of power, based on unquestioning obedience to authorities. Hence, the power of language culminates in its ability to shed light on the victim's horrible truth and to expand the boundaries of human experience through empathy with the Other.

milanagajovic@gmail.com